

“ТУРКИСТОН ВИЛОЯТИНИНГ ГАЗЕТИ” САҲИФАЛАРИДА ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИНИНГ БУХОРО АМИРЛИГИ БИЛАН МУНОСАБАТИ

*Мирзаев Далержон Ганижон ўгли,
таянч докторант, Фанлар академияси Тарих институти*

Аннотация: Ушбу мақолада Бухоро амирлигининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги Россия империясига қарамлик даврида Туркистон генерал-губернаторлиги билан сиёсий ва бошқарув соҳасидаги алоқалари “Туркистон вилоятининг газети” материаллари асосида таҳлил қилинган. Бу жараёнларда амирликнинг генерал-губернатор билан элчилик алоқалари ва Хива юришидаги ҳамкорлик, 1873 йилги янги тузилган шартнома ва унинг мазмуни, амирлик божхона тизимининг тугатилиши жараёни, Бухорода Россия империясининг сиёсий агентлигининг ташкил топиши, амирларнинг Петербург ва Кримга саёҳатлари ҳамда император томонидан инъомлар ва моддий кўмак каби масалалар кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги, Россия империяси, мустамлакачилик, 1873 йилги шартнома, Россия империясининг сиёсий агентлиги, Амир Музаффар, Амир Абдулаҳад, Амир Олимхон, Николай II, фон Кауфман, элчилик, орденлар, амирларнинг саёҳатлари.

ОТНОШЕНИЯ ГЕНЕРАЛЬНО-ГУБЕРНАТОРА ТУРКЕСТАНА С БУХАРСКИМ ЭМИРАТОМ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ “ТУРКИСТОН ВИЛОЯТИНИНГ ГАЗЕТИ”

*Мирзаев Далержон Ганижон ўгли,
докторант Института истории Академии наук*

Аннотация: В данной статье на основе материалов “Туркистон вилоятининг газети”. В этих процессах рассматриваются такие вопросы: дипломатические отношения эмирата с генерал-губернатором и сотрудничество в Хивинском походе, вновь заключенный договор 1873 года и его содержание, процесс ликвидации таможенной системы эмирата, учреждение политического агентства Русской империи в Бухаре, поездки эмиров в Петербург и Крым, вопросы подарков и материальной поддержки со стороны императора.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Российская империя, колониализм, договор 1873 года, политическая гентство Российской империи, Амир Музаффар, Амир Абдулаҳад, Амир Олим-хан, Николай II, фон Кауфман, посольство, приказы, путешествия эмиров.

THE RELATIONSHIP OF THE GOVERNOR GENERAL OF TURKESTAN WITH THE BUKHARA EMIRATE IN THE PAGES OF THE “TURKISTON VILOYATINING GAZETI”

*Mirzayev Dalerjon Ganijon ugli,
basic doctoral student, Institute of History, Academy of Sciences
ORCID ID: 0000-0003-3919-2217*

Abstract: This article is based on the materials of the “Turkiston Viloyatining Gazeti”. These processes examine the following issues: diplomatic relations of the emirate with the governor-general and cooperation in the Khiva campaign, the newly concluded treaty of 1873 and its content, the process of liquidation of the customs system of the emirate, the establishment of the political agency of the Russian Empire in Bukhara, the trips of the emirs to St. Petersburg and the Crimea, the issues of gifts and material support from the emperor.

Key words: Emirate of Bukhara, Russian Empire, colonialism, treaty of 1873, political agency of the Russian Empire, Amir Muzaffar, Amir Abdulahad, Amir Olim Khan, Nicholas II, von Kaufman, embassy, orders, the travels of the emirs.

Кириш. Россия империясининг Туркистон минтақасига боқинчилик юришида Қўқон хонлигидан кейинги ҳаракатлари Бухоро амирлигига қаратилди. Бухоро амирлигига уюштирилган босқин 1866 – 1868 йиллар оралиғида амалга оширилди. Бунинг натижасида амирлик ҳукумати мағлубиятга учраб, ўз ҳудудининг катта қисмидан айрилди. Амирликнинг Жиззахдан тортиб Каттакўрғонга қадар бўлган ҳудудлари империянинг тасарруфига ўтди. Икки давлат ўртасида тузилган 1868 йилги шартномадан сўнг Бухоро Россия империясининг протекторатига айланди. Рус босқини амирликнинг эски мавқеидан айрилишига, ҳудудини қисқаришига, иқтисодий-сиёсий жиҳатдан чекланишига олиб келди. Энди унинг қўлидаги Жиззах, Ўратепа, Самарқанд каби иқтисодий фойда келтирувчи йирик шаҳарлар қўлдан кетди. Амирлик тасарруфида қолган ҳудуд билан 1920 йилга қадар тобе мамлакат сифатида бўлса-да ўз давлатчилигини сақлаган ҳолда тарих саҳнасида яшади. Бу даврда амирлик ҳукуматини Амир Музаффар (1860 – 1885), Амир Абдулахад (1885 – 1910) ва Амир Олимхон (1910 – 1920)лар манғитлар сулоласининг давомчилари бўлиб ҳокимият теппасида турдилар.

Натижалар. Россия империянинг Бухоро амирлигига босқини ва ундан кейинги жараёнлар кўплаб рус шарқшунослари, миссионерлар, миллий тарихчилар асарларида, архив ҳужжатларида ўз аксини топган. Бу манбалар қаторига ўз даврида нашр этилган матбуот ва ундаги мақола ва хабарларни ҳам киритиш мумкин. Рус империясининг Бухорога босқинидан кейинги жараёнлар “Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларида ҳам ёритиб борилган. Газета саҳифаларидаги маълумотларга кўра дастлабки вақтларда рус ҳукуматининг амирлик билан алоқалари бирмунча мураккаб ҳолда амалга оширилган.

Газета мухбирининг ёзган хулосасига кўра Бухоро амири билан келишиш Қўқон хони билан келишишдан қийинроқ кечган. Улар икки маротаба амирликка мактуб юбориб Россия савдогарларининг Бухоро ичида эркин савдо билан шуғулланишларини, яъни бухоролик савдогарларга берилган имтиёزلарни рус савдогарларига ҳам берилишини хоҳлаганлар. Бу истак амалга ошмагач, 1866 йили ҳарбий юриш амалга оширилиб, 1868 йилга қадар давом этди. Газета саҳифаларида Бухоро амирлиги ва империя ҳукумати ўртасида тузилган шартнома ҳақида ёритилар экан, амирликни “ақли кирди” дея тариф бериб ўтилади. Рус ҳукуматининг газетаси бўлгани учун ундаги маълумотлар ҳам империя нуктаи назаридан акс этганлигини назардан қочирмаслик даркор. Чунки газетада берилган мақолаларда амирликни ҳатти-ҳаракатига салбий баҳо берилган бўлса империянинг тутган йўли юқори баҳоланиб, айрим ишлари макталади. Масалан, Бухоро амирлигига 1868 йили Қаршини, 1870 йили эса Шаҳрисабзни қайтариб берганликлари “фахр” билан ёзилган [25]. Айнан шу воқеалардан кейин Бухоро амири империя қудратига ишонгани қайд этилган. Ниҳоят 1868 йил 18 июнда “савдо шартномасига” [Газетада Бухоро билан имзоланган шартнома “савдо шартномаси” деб берилган. Аслида эса мазкур шартнома орқали мустақил Бухоро амирлиги Россия империясига қарам давлатга айлантирилган.] муҳрлар босилган.

“Туркистон вилоятининг газети” даги амирликка оид илк мақола Китоб ва Шаҳрисабз бекликларини бўйсундирилганлиги ҳақидаги бўлиб, шартнома имзоланиб “дўстлик” алоқалари ўрнатилгандан сўнг Шаҳрисабз ва Китобнинг амир Музаффарга бўйсунмасдан мустақилликка интилгани, Бобобек [Бобобек – Шаҳрисабз беги. У маёр унвони ҳамда учинчи даражадаги “Анна” ордени билан тақдирланган. Унга давлат ғазнасида йилига 2000 сўм нафақа тайинланган. Улар империя ҳукумати хизматида ўтганларидан сўнг Қўқон хонлигига қарши юришда ҳам қатнашганлар. Кейинроқ эса Петербургга бориб император билан ҳам учрашганлар] ва Жўрабекнинг [Жўрабек – Китоб ҳокими 1868

йилда русларга қарши курашган бўлса кейинчалик империя хизматига ўтган. У полковник унвонига ҳамда иккинчи даражадаги “Станислав” орденига сазовор бўлган. Унга давлат ғазнасидан йилига 3500 сўм нафақа тайинланган. Шундай бўлсада уларнинг тақдири аянчли тус олиб ўлдирилган] Самарқандни эгаллаганлари, Россиянинг ёрдами эвазига амир Музаффар ўз тахтини сақлаб қолди дея маълумот берилади. Шаҳрисабз ва Китоб бекларининг кейинги ҳаракатлари генерал-губернаторлик ҳудудида ўғрилиқ ва қароқчилик қилганликлари, уларга қарши генерал-губернатор Самарқанддан аскар жўнатиши натижасида кўплаб мусулмонлар ўлдирилган. Газетада ушбу мусулмонларнинг ўлимига Жўрабек ва Бобобекни айбдор қилиб кўрсатилган. Воқеалар давомини газетада ёритилар экан Китоб ва Шаҳрисабзни амир Музаффарга топширилганлиги, Жўрабек ва Бобобек эса Қўқонга қочгани, Қўқонда Худоёрхон уларни тутиб Хўжандга кейин Тошкентга юборганлиги ҳақидаги маълумотлар билан акс эттирилган [90]. Газета маълумоти рус шарқшуноси Д.Н. Логофетнинг асрадаги воқеалар билан бир хил бўлиб, асарда Бобобек ва Жўрабекнинг кейинги тақдирларига ҳам тўхталиб ўтилган [1, 32]. Газетанинг кейинги сонларида ҳам ушбу масала давом эттирилган бўлиб, Самарқанддаги аскарларнинг бошлиғи генерал Абрамовнинг Китоб ва Шаҳрисабзни бўйсундиргани учун 15 октябрда император томонидан “Георгий” нишони билан тақдирлангани қайд этилади [10].

Ушбу газетанинг дастлабки сонларида Бухоро амирлиги билан боғлиқ эътибор қаратилган яна бир жиҳат икки мамлакат ўртасидаги элчилик алоқалари масаласидир. Элчилик ташрифларида Бухоро элчилари ҳақидаги хабарлар газетага кўпроқ ўрин эгаллаган.

Тобе мамлакатга айлантирилган амирликнинг дастлабки элчилари Туркистон генерал-губернаторлигига 1870 йилнинг ноябр ойида юборилган. Носир тўқсоба бошчилигидаги элчилар ушбу санада совға саломлар билан Тошкент шаҳрига келган [9]. Кейинги элчилик 1871 йилда амалга оширилган. Бу сафар Шаҳрисабз ҳокими Тўхтамиш додхоҳнинг ўғли Султон Муродбек мирохур мактуб ва совғалар билан Тошкентга келган [12]. 1871 йилда Китоб шаҳрининг ҳокими Муҳаммад Олим додхоҳнинг укаси Абдуллоҳбек қоровулбеги [18], шу йилнинг апрел ойида Мирзо Ҳисомиддин мирохур бошлиқ элчилар генерал-губернатор ҳузурига юборилган [11]. Шу йилнинг март ойида генерал-губернаторликдан Бухорога Истербий бошчилигида элчилар юборилган. Шундан сўнг икки давлат ўртасидаги элчилик алоқалари ортган [14]. Газетанинг кейинги сонлари билан танишиш жараёнида бу элчиликларнинг ортиб бориш сабаблари аён бўлиб боради.

Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман 1871 йилнинг апрел ва май ойларида Зарафшон музофотига сафарга чиқади [15]. Генерал-губернатор 18 апрел куни Тошкентдан йўлга чиқиб, Чинозга борган. Унга 700 отлиқ аскар қўшилади ва Сирдарёдан ўтиб чўл орқали Жиззахга борган. У Жиззахда дам олиб сўнг Ключевой деб аталган кўрғонни ва аскарларни кўриш учун борган. Мазкур кўрғон император фармони билан Жиззах шаҳри ёнидаги Илонўтди сувини ёнида қад ростлаган эди [21]. Сўнг Самарқандга бориб, шаҳар яқинидаги Тошкўпир мавзейида руслар томонидан қурилган кўрғонда Зарафшон музофоти бошлиғи генерал Абрамов ҳамда Афғонистон шаҳзодаси Абдурахмонхон [Абдурахмонхон (1844 – 1901) — Афғонистон амири Дўстмуҳаммадхоннинг фарзанди. Уни ёшлигидан фойдалиб тахтдан четлаштиришга ҳаракатлар бўлган. Натижада Шералихон Афғонистон тахтига ўтирган. Инглиз ҳукуматининг қўллаши натижасида Шералихон ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаган эди. Шундай бўлса ҳам Шералихонга қарши Афзалхон ва Азимхонлар тахт учун кураш олиб борганлар. Орада бўлган бир неча тўқнашувларда Афзалхонни мағлуб бўлади ва Афзалхонда ўз ўғлини ҳузурига юборишини сўрайди. Шу воқеадан сўнг Абдурахмонхон Бухорога қочиб кетишга мажбур бўлган. Сўнгги етти йил давомида Бухорода яшаган. Бу орада Шералихон Афзалхонни

ҳибсга олади. Афзалхонни яқин одамлари Абдурахмонхонни қўллаб Шаралихонга қарши юришга ундайди Қобул яқинидаги тўқнашувдан сўнг Шаралихон Қандахонга чекинади. Бу орада Абдурахмон яна Бухорога қайтиб келиб аскар йиғиб Қобулга боради ва Қобул аҳолиси уни қўллайди, сўнгра Балх шаҳри ҳам қўлга олинади. Абдурахмонхон Қобулга қайтиб келганида Муҳаммад Рофеъ деган қобуллик баланд мартабали саркарда Шералихонни ўғли билан келиша олмай ундан узоқлашиб Абдурахмонга қўшилишга қарор қилади, бундан ташқари Шарифон ва Уюзхон ҳам Абдурахмоннинг ҳимояси остига қўшилади. Қаранг: Туркистон генерал губернатори Тошканд шаҳридан Зарафшон музофотида сафар қилғонларини кифити хусусида] билан кўришади. Афғон шахзодаси Абдурахмоннинг Бухорога келишидан мақсад тахт учун курашларда фон Кауфмандан ёрдам олиш нияти бўлган бўлиши мумкин. Фон Кауфманданнинг 1871 йил март ойидаги Бухорога элчи юборишининг сабаби газетада ёритилмаган. Аммо дипломатик муносабатларда ҳужжатларда акс этмаган келишувларни кейинги воқеалардан англаш мумкин бўладики, генерал-губернаторликнинг элчи юборишидан мақсади мана шу сафар давомида рўй бериши мумкин бўлган турли салбий ҳодисаларни олдини олиш бўлган бўлиши мумкин. Чунки босқиндан кейин бунгача бўлган даврда империя ҳукумати томонидан амирликка элчи юборилмаган эди. Амирлик ҳудудида эса рус босқинчиларига қарши мустақил курашлар рўй бериб турган эди.

Фон Кауфманнинг Зарафшон музофотида сафаридан кейин элчилик мунсабатлари давом этган. Бухоро амирлиги элчиси Мирзо Ҳисомиддин мирохур 1871 йилнинг июн-июл ойларида Тошкентда бўлади [23]. Кейинги элчиликда амир ўғли Саид Абдуфаттоҳ тўра кассаллигига шифо излаб губернатордан шифокор сўраган. Бунга жавобан генерал-губернатор Садуфский исмли шифокорни юборган. Лекин шахзодани асраб қола олмайди [13]. Уструвий тўра бошчилигидаги Туркистон генерал-губернатори элчиси шу йилда Бухоро сафар қилади [93]. У асосан Қарши ва Китоб шаҳрларида бўлиб у ердаги ҳокимлар ва амалдорлар билан яқин алоқаларни ўрнатишга ҳаракат қилган. Лекин мазкур саёҳатдан асл мақсад айтилмаган. Балки бу ҳудудларни Бухоро амирига қарши қўйиш орқали генерал-губернаторлик ҳудудига айлантириш мақсад қилингандир. Уструвий Бухоро томонга кетган вақтида Бухородан ҳам Тошкентга Эшон Хўжа Ўроқ билан Мирзо Восеълар бошчилигида эчи келиб амирнинг хатини генерал-губернаторга топширадилар [16]. Бухоро амиринг ўғли вафоти муносабатли билан генерал-губернатор мазкур элчиларга қўшиб Қурама уйездининг ҳокими полковник Колзакофни юборган [24]. Сентябрь ойида ўша элчи Эшон Хўжа Ўроқ яна бир маротаба Тошкентга келиб кетган [20]. Газетанинг кейинги сонидида Уструвий саёҳатининг давоми берилган бўлиб, Унда Қаршида амир билан уч маротаба суҳбатлашгани, амирнинг Россия билан дўстлик алоқаларини кучайтиришга ихлоси баландлиги ҳақида ёзиб ўтган. Уструвий Қаршида амирнинг уч ўғли билан танишганини ёзиб, Бирининг исми Саид Мўмин Қаршининг ҳокими бўлиб 18 ёшда эканлиги у билан суҳбатлашиб: “Саид Мўминни жуда хушёр йиғит ўз юрти ва халқ уни кўп яхши кўрар эди” – деб ёзади. Қолга икки ўғлини бири 13, иккинчиси 14 ёшда эканлиги ҳақида маълумот беради. Уструвий Қаршидан чиққач Бухоро шаҳри Қоракўлда бўлган. Ҳавонинг иссиқлиги сабабли Қоракўлдан қайтган. У генерал-губернатор топшириғини (юклатилган вазифа газетада кўрсатилмаган) бажариб Гиждувон ва Хатирчи орқали Мирзо Ҳисомиддин мирохур ҳамроҳлигида 17 июнда Тошкентга қайтган [24].

Бухоро амирининг элчиси Мирзо Ҳисомиддин мирохур 1871 йилнинг октябрида Тошкент шаҳрига келиб, ноябр ойида қайтиб кетади [17]. Бундан ташқари Кармана вилоятининг ҳокими Бухоро амирининг ўғли Абдулаҳадхон ҳам ўз элчиси Абдулкарим тўқсобани генерал-губернатор хузурига юборган [19]. 1871 йилнинг охириги ташрифини эса Мирзо Ҳисомиддин мирохур амалга ошириб 24 декабрда Тошкент шаҳрига етиб келган [22]. Матбуотда ушбу элчиликларнинг маъсади ёки амалга оширган ишлари

хусусида маълумот берилмайди.

1872 йилдаги элчилик алоқалари анчагина кам бўлиб, атиги икки марта амалга оширилган. Унга Мирзо Ҳисомиддин мирохур рахбар бўлиб элчилик ташрифи апрел [26] ва июн [27] ойларида амалга оширилган.

Туркистон генерал-губернаторлигининг Хива хонлиги юриши боис кейинги йилларда элчиликлар камайган. Аммо газета маълумотларидан билиш мумкинки амир генерал-губернаторликни Хивага юришини қўллаб қувватлаган. Амир Музаффарнинг 1871 йил 15 майда Кауфманга юборган мактубида: “Сенинг дўстинг бизга дўст душманинг бизга душман” деб ёзган мактубидан буни тушиниш мумкин [7, 29]. Мазкур юриш давомида Бухоро амири генерал-губернаторга бир неча бор ўз одамларини юбориб турган лекин буни элчилик сифатида баҳолаб бўлмайди.

Туркистон генерал-губернаторлигининг Хива юриши 1873 йилдан бошланади. Генерал адъютант фон Кауфман 11 март куни Тошкентдан йўлга чиқади. 20 март куни Темирқовоқ деган ерга етиб келганида амир Музаффар Остонақул тўқсобани совға-саломлар билан Кауфманни кутиб олиш учун юборган. Амир томонидан юборилган чодирда генерал-губернатор кутиб олинади ва амирнинг “чин дилдан” берган совғаларини дўстликларини мустаҳкамлаш ўрнида қабул қилишини сўраган. Остонақул тўқсобадан ташқари Нурота вилоятининг ҳокими Абдужалилбий ҳам келиб генерал-губернатор билан учрашган. Кейинчалик Бухоро амири Мирзо Ҳисомиддин мирохурни генерал-губернаторни олдига юбориб то Хивагача бирга боришга буюради [29].

Хивага юриш жараёнидаги воқеалар матбуотда тасвирланар экан, амирлик унда генерал-губернаторга ҳарбий ҳаракатларда қўллаб-қувватлагани акс этган. Хусусан, Нурота ҳокими Абдужалилбий амирнинг фармони билан ўзи билан империя қўшини учун 68 тева (туя) аскар етказиб берган. Бунинг учун ҳар бир тевага ўн сўлкавий яъни 50 танга олган ва бундан ташқари ҳар бир туя кираси учун ойига 10 сулкавойдан олиши буюрилган. Туя олиб юрувчилар учун ҳам кунига овқатидан ташқари 3 мари яъни 15 тийин берилиши буюрилди. Абдужалилбий 1873 йилнинг 26 мартда Нуротага қайтиб кетган [30].

Яна бир газета маълумотида Фон Кауфман 1873 йил 11-апрел куни Холота мавзесига етганда Бухородан Яхшибек худайчи Ёждувон ва Вардонзе амлоқдорлари билан генерал-губернаторбилан учрашиш учун борганлар. Амирнинг саломини ва дўстликни мустаҳкамлаш таклифини айтиб, амирнинг Хивага юришда Томли ва Мингбулоқ билан эмас Қароқота ҳамда Холота орқали ҳаракат қилиш энг қулай йўл эканлиги ҳақидаги маслаҳатини етказган. Бу жараёнда Бухоро ҳукумати рус қўшинларини озиқ-овқат ва ем-хашақлар билан таъминлаб турган [7, 29]. Хусусан, амир генерал-губернатор қўшинлари учун 400 ботмон [Бухоронинг бир ботмони 10 путга тўғри келади] ун, 30 ботмон гуруч, 50 ботмон арпани Қароқотага юборган [28].

Хивага бўйсундирилганидан сўнг Бухоро ва генерал-губернаторлик ўртасида элчилик алоқалари давом этган. 1873 йилнинг октябр ойида Ҳисомиддин мирохур [32], сўнг Абдулқодирбий бошчилигидаги элчилар фон Кафман Петербургдалигига қарамай Тошкентга юборилган. 1974 йилда эса Абдулқодирбий бошчилигидаги элчил Петербург шаҳрига юборилган [31]. Улар император билан кўришиб [33], шу йилнинг май ойида Бухорога қайтганлар [35].

Хивага қарши юриши ва бу жараёнда амирликнинг генерал-губернаторга кўрсатган ёрдамлари натижасида икки давлат ўртасидаги алоқалар янада мустаҳкамлашган. Хаттоки бу алоқалар икки давлат ўртасида тузилган шартнома банларини ўзгаришига ҳам таъсир кўрсатган. Мазкур шартнома 1873 йилнинг 28-сентябрида (баъзи асарларда 18 [8, 239], 23 [5, 6] ва 24-сентябр [7, 32]) Шаҳрисабзда имзоланган [37].

Шартномада Хивага тегишли Амударёнинг ўнг тарафидаги ерлар Бухоро амирлигига берилади. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки бу борада амир ҳукумати Хива хонлиги билан

кўшимча шартнома имзолаши шарт эмас деб белгиланган. Россия савдо карвонларининг Бухоро амирлиги ҳудудига эркин киришига ҳамда Россия кемаларига Бухоро кемаларидек ҳуқуқлар берилади. Ушбу савдо кемалари учун Амударёнинг ҳар икки тарафидаги ерда бандаргоҳ ва омборхоналар қуриш учун ҳуқуқ берилади. Шунингдек, мазкур бандаргоҳ ва омборхоналарнинг хавфсизлигини таъминлаш Бухоро ҳукуматига топширилган. Рус савдогалар учун солиқ 2,5 % этиб белгиланган ҳамда Бухоро орқали бошқа мамлакатларга ўтиш ҳуқуқи берилади. Рус савдогарлари савдо марказлари қуриши учун ер олишлари мумкин бўлиб, Бухоро савдогарларига ҳам бундай ҳуқуқ берилади. Фақат Бухоро савдогарлари бу имтиёздан Туркистон ҳудудидагина фойдалана олар эдилар. Россиянинг бошқа ҳудудларига эса рухсат берилмаган. Шартномада рус фуқаролари Бухорога келиб савдо ва бошқа юмушлар билан шуғулланишига ҳам рухсат берилган. Агарда рус фуқаролари савдо учун амирликка келса Бухоро ҳукумати ўша кишиларга кредит ажратишлари керак бўлган. Уларнинг хавфсизлиги учун Бухоро амирлиги масъул этилб белгиланган. Бухоро фуқароларига эас бундай ҳуқуқ фақат Туркистон ҳудудидагина амал қилган. Бухоро амирлигига рухсатсиз ёки қочкинда бўлган рус фуқароси келса, уни тутиб Шартномага кўра Бухоро амири ўз ҳудудида куллар савдосига чек қойиши шарт этиб белгиланади [37].

Келтирилган маълумотлардан айтиш мумкинки, ушбу шартнома ҳам Бухоро амирлиги учун нотенг бўлиб, генерал-губернаторлик ўзининг фойдасини кўзлаб шартномани тузган. Амирлик ҳудудидаги рус аҳолиси ва савдогарлари кенгрок имтиёзга ва ҳуқуқларга эга бўлган. “Туркистон вилоятининг газети”да ушбу шартноманинг қул ва чўриларни озод қилиш тўғрисидаги бандига асосий урғу берилади [34]. Бу орқали халққа губернаторликнинг оқил ва одил ҳукумат эканлигини, аҳоли фойдасини ўйлаб қарорлар қабул қилишини кўрсатишга ҳаракат қилинган. Аслида эса амирликни сиёсий ҳуқуқларини янада чеклашдан иборат эди.

1874 йил давомида Бухоро амирлиги томонидан бир неча маротаба элчиликлар ташкиллаштирилаган. Ушбу йилда Абдулқодирбий бошчилигидаги амир элчилари Петербургга ҳам юборилган [36]. 1875 йилда эса Тошқентга Бухоро элчилари уч маротаба [40], 1876 йили Хисомиддин тўқсоба, Мирзохўжа Ўроқларлар элчи бўлиб Тошкентга борган бўлсалар [43], генерал-губернатор Шитинин ва Николаев ҳамда таржимон Жонишевни бошчилигидаги ўз вакиллари Бухорога юборган [42].

Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман 1876 йилнинг август ойида Зарафшон музофоти ва Самарқанд шаҳрига сафар қилади [41]. Матбуотда ушбу сафар ҳақида ёритилар экан Самарқанд шаҳрига оид маълумотлар келтириб ўйилади. Жуладан, “Туркистон вилоятининг газети”да Самарқанд шаҳри Тошкентдан 273 чақирим узоқликда бўлиб тахминан 4400 оила истиқомат қилган. 1872 йилда Самарқандда Мадрасайи Хоним ёнига янги мадраса бино қилинган бўлиб, унда 113 та болага рус тилида дарс ўтилган. Улардан 90 нафари яҳудий болалари бўлган. Бу мадрасада бир яҳудий домла ҳамда бир мусулмон домла талабаларга таълим берганлиги ҳақидаги маълумотлар берилади. Шунингдек, шаҳар кўчалари ҳақида тўхтали, авваллари кўчалар тор ва чанглигидан юриш ноқулай бўлган деб ёзилади. Империя тасарруфига ўтгандан кейин эса ободончилиги кучайгани таъкидланган [91]. Аслида эса Самарқанд бутун шарқнинг энг нуфузли шаҳри ҳисобланиб босиб олинганидан сўнг ўша нуфузини йўқота бошлаган.

Фон Кауфман Зарафшон музофотига сафари чоғида Бухоро амирлигининг бир қатор беклари ва шаҳар ҳокимлари билан учрашган. Хусусан, Шаҳрисабз ҳокими Олимбек додхў, Китоб шаҳри ҳокими Абдулжалилбий, Зиёидин шаҳрини ҳокими Остонақулбий, Кармана шаҳрининг ҳокими амирнинг ўғли Абдулаҳадбек Ражаб мирохир ҳамда Бобонасир эшикоғаси шулар жумласидан. 1877 йили Бухородан Эшонхўжа Ўроқ [45], августда Раҳматулло мирохур [48] ва Насриддин қоровулбеги [51], сентябрда Яхшибек

[47], декабрда яна Раҳматулло мирохур [46] Тошкентга элчи бўлиб келганлар Ўз навбатида губернаторлик элчилари шу йилнинг апрел ойида полковник Терековский, полковник Моюф ҳамда таржимон Қолжанов [52], июлда полковник Ишпитасберг, генерал губернаторнинг адъютанти маёр Калисников [50], октябрда эса Вамберхларни [49] Бухорога келган.

Икки ўртадаги элчилик алоқалари, бирор-бир муҳим воқеалар муносабати билан ҳам амалга оширилган. Хусусан, Россия ва Туркия ўртасида 1877 – 1878 йиллари бўлиб ўтган уруш муносабати билан Бухоро амири бир неча маротаба ўз элчиларини Тошкентга юборган. Масалан, Раҳматулло мирохур бошчилигидаги элчилар амирнинг дўстлик мактубини олиб келган. Унда Бухоро амири фон Кауфманни турклар билан тузилган сулҳ муносабати билан табриклаган [54]. Шу жараёнда Бухоро амири Музаффархон 1878 йилнинг ноябр ойида Туркистон генерал-губернаторига 30.000 рубл пул ҳам уюборган. Бу маблағнинг 20.000 рубли бемор ва ярадор бўлган одамлар учун бўлса, қолган 10.000 рубли яхши ишлар учун берилган. Мазкур маблағнинг 20.000 рубли Петербургга юборилган. Қолган қисми (10.000 рубли) Тошкент шаҳридаги етим болалар турадиган уйни кенгайтириш учун сарфланган [53]. Бу болалар уйи шаҳарнинг янги қисмида бўлиб асосан европаликлар манфаатларига қаратилган.

Амирлик ҳукуматининг Раҳматулло мирохур бошчилигида элчилари 1879 йил давомида бир неча маротаба Тошкентга келган. Масалан, шу йилнинг март ойида Тошкентга Бухоро амирининг мактубини олиб келган [55]. Бу каби яқин алоқалар натижасида империя ҳукумати амир Музаффархонни “Станислав” номидаги биринчи даражадаги орден билан тақдирлаган. Бундан ташқари император Бухоро кўшбегисини ёқут билан ишланган олтин қилич ҳадия қилади [56]. Умуман олганда Раҳматилло мирохур бошчилигидаги элчилик 1880 – 1882 йилларда ҳам амалга оширилади [57]. Империя ҳукумати бу каби қутловлари минтақадаги таъсир доирасини таъминлаш, халқни қаршилигини йўқотиш ҳамда ўз мақсадларини амалга оширишга қаратилган дейиш мумкин.

Амир Музаффар даврида Россия империясининг Бухородаги таъсири ортиб борган. Амир ҳам ўз навбатида тахтини мустаҳкамлаш учун империя билан алоқаларини яхшилашга ҳаракат қилган. Александр 3 нинг тахатга ўтириш муносабати билан шахзода Саид Абдулаҳадхонни 1883 йилда Москва шаҳрига юбориши ҳам ана шу тадбирлардан бўлган [61]. Газетада келтирилган маълумотга кўра, ушбу элчилик орқали амир Музаффар бу орқали Бухоро тахти вориси сифатида императордан Саид Абдулаҳадхонни мақуллашини сўраганлиги кўрсатилган [3, 121]. Ўз навбатида император Александр икки маросимда қатнашган Бухоро ва Хива элчилари Оломхожи Юнусга катта олтин медал, Бухоро элчиси Бобобекга ҳамда Хива фуқаролари Воиз Бобо ва Ҳаким боболарга катта кумуш медал мукофотини берган [60]. Бу билан янги ҳукумдор ушбу ўлкалардаги таъсир доирасини ўрнатишга қаратган.

“Туркистон вилоятининг газети”да Бухорога оид хабарлар Хива Хонлигига қараганда кўпроқ нашр этилган. Газета мухбирлари бу ҳудуддаги ҳар бир янгиликдан хабардор бўлган. Бу хусусида ёритиб борилган. Газетанинг 1885 йил 42-сонидида амир Музаффарнинг ўлими ҳақида мақола нашр этилган [Саид Музаффархон манғит уруғидан бўлиб хижрий 1242 сафар ойининг 5-санасида пайшамба куни туғилган. Хижрий 1303 йил сафар ойининг 1-санаси пайшамба куни оламдан ўтган. Амир Саид Насруллоҳдан сўнг тахтга ўтирган. Амир Музаффархон 61 йил умр кўрган бўлиб шундан 27 йили ҳукмронликда ўтган. Туркистон вилоятининг газети. 1885-йил 9-ноябр 42-сон 3-бет].

Амир Музаффардан кейин тахтга 1885 йилнинг 4 ноябрида ўғли Амир Абдулаҳадхон ўтирган [62]. Унинг ҳукмронлик даврида хонликда мис, темир, олтин қазиб чиқариш, телефон линиялари ва темир йўллар қурилиши, савдо фаол ривожлантирилди. Жаҳон бозорида Бухоро коракўл хом ашёсини сотишда 3-ўринни эгаллаган [6, 178].

Абдулаҳадхоннинг тахтга ўтириши муносабати билан янги амирни муборакбод этиш учун Самарқанд шахридан Бухорога Зарафшон музофотининг бошлиғи генерал-маёр Ефимович бошчилигидаги элчилар боради [63]. Ҳатто амирни тахтга ўтказиш ҳам руслар иштирокисиз бўлмаган. Бу даврда амирликда русларнинг таъсири ҳақида Аҳмад Дониш шундай деган эди: “Рус амалдорларининг давлат ишларига аралашуви, ўз манфаатларини ҳимоя қилиши кучайди ва ҳеч кимда уларга қарши чиқиш учун журъат йўқ, эди” [4, 124].

Амир Абдулаҳадхон ҳам ўз навбатида император билан яхши алоқаларни сақлаб қолиш учун элчиси Остонақулбийни Тошкент орқали Петербургга жўнатади, Туркистон генерал-губернатори эса унга қўшиб штабс капитан Асфандиёровни юборган [67]. Мазкур элчини юбориш учун алоҳида машварат ҳам ўтказилган [4, 125]. Остонақулбий Петербургга борганида император Александр 3 билан кўришади ва у Бухоро амирини олмос билан безатилган биринчи даражали “Анна” деб номланган орден нишон, Остонақул девонбегини эса олмос билан безатилган иккинчи даражадаги “Станислаф” ордени билан тақдирлайди [66]. Юқоридаги орден Россия императори Александр 3 га Бухоро юлдузи орденини тақдирлаш эвазига келган эди. Мукофотни Бухорога генерал-маёр, княз Витгенштейн бошчилигидаги махсус элчилар олиб келишган [6, 174].

Бухоронинг янги амира Саид Абдулаҳадхон 1893 йилда илк марораба Москва ва Петербург шаҳарларига борган. У билан бирга ўғли Олимхон ҳам Санкт-Петербургга боради. Амир Абдулаҳадхоннинг ўз ўғлини бу ерга олиб келишдан асосий мақсади ёш Амирни Николайев кадет корпусига ўқишга киритиш эди [6, 180]. Бундан ташқари Бухоронинг бўлғуси амирини императорга кўрсатиш деган эҳтимол ҳам бор. Петербургда император амирни “Александр Невский” номидаги орден билан тақдирлайди [71]. Кейин Москва шахрида келиб чит ва мовуқ ишлаб чиқариладиган фабрикага бориб эгаси Прохоров билан учрашади [69]. 1893 йилнинг 22-февралида Чоржўй орқали Бухорога қайтиб келган [70].

Бухоро амирлиги ҳудудида мировой судлар ташкил қилинганидан сўнг аста секинлик билан бу соҳадаги ишлар империя ҳукуматининг қўлига ўтиши ва кучайтирилишига қаратилган қарорлар қабул қилина бошлаган. Масалан, Бухоро амирлиги ҳудудидаги империя банклари ҳамда миллий аҳоли вакиллари ўртасидаги муносабатни тартибга солиш ҳақида қарор қабул қилинган. Мазкур қарорга кўра юқоридагидек низолар юзага келган вақтда бундай ишларни фақат Бухородаги мировой судьялар ва Самарқанддаги вилоят судлари Туркистонни бошқариш тўғрисидаги низом ҳамда империя ҳукуматининг бошқа қонун ва қарорлари билан амалга оширила бошланган [95]. Бу эса амалда Бухоро амирлиги қонунларига бўйсунмасдан истаганларича савдо ва молия билан шуғулланишни англатар эди.

Шунга ўхшаш яна бир фармойиш император томонидан берилган бўлиб, унга кўра 1896 йил 1 январдан Бухородаги мировой судьяга ёрдам учун икки ноиблик лавозими жорий қилинган. Уларнинг вазифаси эса қуйидагилардан иборат:

хоҳ империя фуқароси бўлсин, хоҳ бошқа мамлакатлар фуқаролари бўлсин империя қонунларига қарши қаратилган ҳар қандай терговни олиб бориш белгиланган. Агар империя мулклари ва даромадларига қарши жиноятлар аниқланган бўлса уларга қарши тергов қилиш ваколати ҳам берилган. Мазкур ҳолатда жиноятни амалга оширганлар Бухоро фуқароси ёки бошқа мамлакатдан бўлган насроний бўлмаганлар бўлса, мировой судьялар ўз терговларини якунлаб Бухородаги империя сиёсий агентига топширишлари керак эди.

янги тайинланган икки ноиблар яна бир вазифалари Бухоро ҳудудидаги судьялар томонидан қилинган жиноятларни тафтиш ва таҳқиқ қилади фақат бунда барча ишлар Бухородаги мировой судьянинг розилиги билан қилинган.

Мазкур икки ноибга йилига 5000 рубл ажратилган бўлиб, бу пулларни тўлаш

Туркистон вилоятининг земский собор маҳкамасига юклатилган [94].

Империя ҳукумати Бухорода ўз таъсирини кучайтириш ва ўз тили ва маданиятини ёйиш учун бир неча ишларни амалга оширган бўлиб, булардан бири рус тилида дарс берадиган мактабларни очилиши эди. Газетадаги маълумотга кўра бу мактабнинг очилишига императорнинг ўзи Бухоро амирига илтимос қилган ва амир буни рад эта олмаган. Туркистон генерал-губернатори Барон Верёвский Тошкент шаҳридаги ўқитувчилар семинариясини битирган бир ўқитувчини Бухородаги мактабда дарс бериш учун юборган. Бундан ташқари генерал-губернатор мактаб нозирига буюришича яна бошқа рус тилидан дарс берадиган муаллимларни юборишини сўраган [88]. Бухородаги рус тилида ўқитиладиган мактабларнинг фаолиятини Бухородаги сиёсий агентлик ҳам назорат қилиб турган. Бухоро амири император шарафига миллий халқ вакилларининг фарзандларига рус тили, арифметика ва географиядан дарс берадиган мактабни очган. Бухородаги сиёсий агентликнинг берган маълумотида бу мактабда 13 нафар мусулмон ҳамда 17 нафар яҳудий болалари таълим олиб, уларга Тошкентдаги ўқитувчилар семинарияси битирувчиси Алиаскар Калинин дарс берган [72].

Империя ҳукумати ўз чегаралари ҳамда божхоналар фаолиятини яхшилаш мақсадида 1894 йил 6-июнда давлат кенгаши қарор чиқарган. Қарорнинг асосий мазмуни Туркистонда янги божхоналарни ташкил этиш бўлиб, хусусан, мазкур қарорга кўра Бухорода 1894 йил 15-ноябрда Калиф шаҳрида, 1-декабрда Карки шаҳрида, Чўчка гузаргоҳда, Паттакесар ва Айвоч мавзеларида янги божхоналар очилган [73]. 1898 йилда эса Туркистоннинг янги генерал-губернатори Духовский Каспий вилоятини Туркистон генерал-губернаторлигига қўшилганлигини бу эса император билан Бухоро амири ўртасида ҳеч қандай муаммо туғдирмаслигини айтган [75]. Бундан ташқари 25 йил давомида фаолият олиб борган Бухоро ва Афғонистон чегараси ҳам империя божхона назоратига олинди [1, 32]. Шу тариқа Бухоро амирлиги ўз божхона тизимидан маҳрум бўлиб, божхона доирасидаги барча ишлар империя ҳукумати назоратига ўтиб кетади. Бу билан Бухоро амирлиги бир йилда амирлик хазинасига келиб тушадиган тахминан икки миллион рубл миқдордаги тушумдан маҳрум бўлди [6, 194].

“Туркистон вилоятининг газети” да Бухоро амирлиги учун тайинланган Россия империясининг сиёсий агенти ҳақида ҳам маълумотлар учрайди. Газетада ёзилишича генерал-губернатор Розенбах Петербургга борганида императорга Бухорода сиёсий агентлик очишни таклиф қилган. Император ҳам сиёсий жиҳатдан ўз мақсадларига мос келганлиги учун савдо ва дўстликни мустаҳкамлаш баҳонасида бу таклифга рози бўлган [64]. Лекин бунга қадар ҳам сиёсий агентлик очилиши учун ҳаракатлар бўлган. Туркистон генерал-губернатори 1885 йил июн ойида Россия ҳарбий вазири номига хат йўллаб, унда 1873 йилги шартнома шартларини ҳаётга татбиқ, этиш мақсадида, Тошкентда Бухоро Амирлиги учун элчихона очишга бино бериш, унинг ўрнига Амир бегараз манфаат асосида Амирлик пойтахтида Россия дипломатик агенти фаолияти учун бино ажратишга келишилганлигини инобатга олган ҳолда уни амалга оширилишига рухсат беришни сўрайди. Мана шу тариқа ўзаро ёзишмалар ва ҳаракатлар натижасида Бухоро Амирлигида 1886 йил Александр 3 нинг фармони билан Рус агентлиги очилишига эришилди [6, 188]. Бу ном Россия империяси наздида вассалдан юқори лекин мустақил ҳукмдордан паст эканлигини кўрсатган [8, 401].

Империя ҳукумати Бухородаги ушбу тузилмага катта эътибор билан қараган. Сиёсий агентнинг ҳукуқи ва вазифалари тўғрисида низомнинг кейинчалик шахсан подшоҳ, Николай II томонидан 1903 йил 5-майда имзоланишининг ўзи Бухорода ташкил этилган сиёсий агентликнинг чор Россияси сиёсий ҳаётида қай тарздаги аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади [6, 189].

Сиёсий агентга: Помирдаги Шуғнон, Рушон, Вахон уйездлари устидан назорат

ўрнатиш; Афғонистон чегарасини назорат қилиш; амирликнинг рус аҳоли пунктларида газета ва театр томошаларини цензура қилиш; Бухородаги насронийларга ҳомийлик қилиш; Зарафшон дарёси сувини тақсимлаш; амирликдаги рус ва бухоролик фуқаролар устидан судьялик қилиш каби ваколатлар берилган [7, 46]. Умуман олганда Бухородаги рус тадбиркорлари ва фуқароларининг манфаатларини ҳимоя қилиш учун кенг ваколатлар берилган.

Сиёсий агентлик ташкил қилинганидан сўнг Туркистон генерал-губернаторининг 1886 йил 25-феврал 16-рақамли фармойиши билан ўз девонхонасида хорижий масалалар билан шуғулланувчи камер-юнкер, надворний советник Чориков Россия империясининг Бухородаги сиёсий агентликни бошлиғи этиб тайинланади [92].

Газетада янги тайинланган сиёсий агентни Бухорода кутиб олиниши ҳам алоҳида тасвирланган. Чориков Бухорога иззат икром билан кириб келган. Бухоро ҳукумати унинг яхши кутиб олиниши учун катта сай-ҳаракат қилган. Ҳаттоки, Бухоро амири ўзи юрадиган рус аравасини сиёсий агентни кутиб олиш учун Каттакўрғон шаҳрига юборган. Қисқача қилиб айтганда сиёсий агентни кутиб олиш учун Бухоро амиридан бошқа ҳамма чиққан дейишимиз мумкин. Дастлабги пайтларда сиёсий агент Бухоро шаҳрида туриб фаолият олиб борган бўлса кейинроқ темир йўл қурилганидан сўнг темир йўл бекатига яқин жойга яъни Когонга кўчиб ўтган [65]. Бухоро амири сиёсий агент учун Бухоро шаҳридаги яхши бинолардан бири бўшатилиб берилиб амир хазинаси ҳисобидан янги бино қулғунига қадар Бухорода фаолият кўрсатган [3, 126].

1890 йилда Россия империясининг Бухородаги сиёсий агенти алмашди. Бу сафар лавозимга Лессар тайинланади. У 1890 йил 30-июнда Бухоро шаҳрига кириб келиб ўз вазифасини бажара бошлайди [68].

Бухородаги сиёсий агентликни яна бир вазифаларидан бири, Бухоро амирининг империя ҳукуматига қилган инъомларни олиш ва марказий ҳукуматга етказиш эди. Масалан, 1898 йилда Бухоро амири сиёсий агентга 1800 сўм миқдорда пул берган. Ундан 200 сўми Андижонда содир бўлган халқ ҳаракатидан сўнг яраланган ва вафот этган рус аскарлари ва уларнинг оилалари учун бўлса, 600 сўми Бухорода ўлдирилган Татаринов номли қоровулнинг хотини ва ёш болаларига берилган [76].

1895 йилда Лессар Петербург шаҳрига чақирилганидан сўнг, унинг ўрнига коллажийский советник Игнатов тайинланган. Игнатов бу вазифада 7 йил ишлаган ва бетоблиги сабабли 1902 йилда вафот этган [74]. Империя ҳукумати бу сафар мазкур лавозимга Яков Яковлевич Лутшни тайинлаган [77]. 1913 йилда Лутш ўрнига тайинланган Сомовни ўрнига Алесей Константинович Беляйев тайинланди [85]. Умуман олганда сиёсий агентнинг фаолияти газетада батафсил ёритилмаган. Баъзи масалалар бўйича тўлиқ бўлмаган маълумотлар бор.

Жаҳон сиёсий майдонида Россия Япония билан узоқ шарқда уруш бошлаган. Шу муносабати билан Россиядаги иқтисодий жараён ва ижтимоий ҳолатда чуқур ўзгаришлар юз беради. Иқтисодий жиҳатдан танг аҳволда қолган империя ўз аскарлари учун таъминотни етарлича амалга ошира олмайди шунинг учун ўз қўл остидаги мустамлакалардан пул ундира бошлайдилар. Лекин газетада бу маълумотларни мустамлака давлат ҳукмдорларининг ўз ихтиёрлари билан амалга ошираётганлиги ёзилади. Масалан, Бухоро амири дастлаб Япония билан урушда рус аскарларига ёрдам учун 1904 йил 4-февралда 1 лак сўм миқдорда пул юборган бўлса, амирнинг валеаҳди Саид Миролим тўра 10.000 сўм ҳадия берган [79]. Бундан ташқари рус армияси флотини яхшилаш учун ҳам 1 миллион сўм миқдорда ҳадия юборган [80]. Бу маълумотни Россия давлат ҳарбий тарих архиви маълумоти асосида ёзилган Р. Холиқованинг “Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида” асари ҳам тасдиқлайди [6, 179]. Газетада ёзилишича Бухородан ташқари империя таркибига кировчи бошқа ҳудудлардан ҳам ўз ихтиёрлари билан пул йиғилаётгани ҳақида ҳам маълумот бор. Аслида иқтисодий жиҳатдан қийналаётган,

ишлаб чиқариш ва саноат ҳали ривожланмаган ҳудудларни ўз ихтиёрлари билан ёрдам берганлиги ҳақиқатдан йироқ. Бу империя ҳукуматининг тазиқи остида ҳар бир ҳудуд бундай ҳадияларни қилганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас.

Олдинлари Бухородан элчи келганлиги икки қаторли хабар билан чекланган бўлса, Бухоро амирининг юқоридаги инъомларидан кейин “Туркистон вилоятининг газети” да нисбатан Бухоро элчиларининг келишига оид хабарлар кўпайиб улар ҳақида батафсилроқ тўхтала бошланган. Лекин элчиликнинг туб мақсади очиқланмаган. Масалан, 5-декабрда Бухоронинг элчилари Остонакул кўшбеги, Раҳмоналибий ва Ғулом Хидирбийлар Тошкент шахрига келганликлари алоҳида хабар сифатида, уларнинг Тошкентни эски Шаҳар қисмига борганликлари яна алоҳида мақола сифатида газетадан жами 2 бет ажратилади [78].

Бухоро амирининг ҳадиялари шу билан тўхтаб қолмаган Манчжуриядаги аскарларга ёрдам учун ҳам 1905 йилда амир томонидан 30.000 сўм, валиаҳд Саид Миролим тўра номидан 10.000 сўм ҳадия қилинади. Мазкур пуллар Бухоро элчиси Остонакул кўшбеги орқали Тошкент шахрига юборилган [81].

Мазкур даврда империяда Бухоро амирининг обрўси кўтарилганлигини ҳам кўришимиз мумкин. Жумладан, 1905 йилда Бухоро амирининг номи билан аталувчи крайсер кема қурилиб сувга тушурилганлиги ҳақида маълумот бор [83]. 1905 йил Бухоро амирининг Петербургга саёҳати олдида Тошкент шахрида ярадор аскарлар учун санитарний пойездда керакли дори дармонлар ҳамда 4.000 сўм ҳадия берган [82]. Туркия билан бўлган урушлар ҳамда биринчи жаҳон урушида Россия империясининг иштирок этиши натижасида яна мустамлака ҳудудлари империяни моддий жиҳатдан қўллаш вазифаси юкланган. Шунинг учун ҳадиялар буюм ва пул кўринишида берила бошланди. Бу жараёнда ҳам Бухоро амираи четда турмай ўз “фаоллиги” ни кўрсатган. Бу сафар Ялтада жойлашган касалхонага 5.000 сўм ҳадия берган. Бундан ташқари амир яраланган аскарларни даволаш учун Ялтадаги ўз боғини ҳам фойдаланиш учун берган [84].

Бухоро амирининг кейин ҳадияси жуда катта миқдорни ташкил қилиб бу пуллар ҳам яраланган аскарларни даволаш учун деб берилган. Унинг миқдори 1 миллион сўмни ташкил қилиб, бу пулларни Туркистон генерал-губернаторига юборган [86]. Ушбу пуллар амир хазинасидан чиққан эмас, бу пайтда амирнинг халққа нисбатан солиқ сиёсати кучайди, чунки Амир Олимхон Россия империясига қарам давлат сифатида урушни молиялаштиришда қатнашиши керак эди. Натижада амирлик уруш йилларида империя хазинасига бир неча миллион рубл миқдорида маблағ беришга мажбур бўлган [2, 24].

1915 йил 30-декабрда Бухоро амираи номига Николай II дан ёрлик чиқарилади. Николай II ўз мактубида: “Уруш бошланиши билан жаноб ҳазрат (Амир Олимхон – Д.М.) бу борада алоҳида сай-ҳаракатларни билдирдилар, уруш эҳтиёжларига катта аҳамият қаратдилар, катта хайр-эҳсонлар қилдилар ва русларнинг турли табдирларида хайрихоҳлик кўрсатдилар”, деб ёзган эди. Шунингдек Николай II амирни генерал-лейтинант унвонини бериб, ўзининг генерал-адъютанти этиб тайинлайди [2, 24].

Биринчи жаҳон уруши 1916 йилда ўзнинг энг қизғин палласига кирган пайтда Россиянинг иқтисодиёти ҳам чуқур инқирозга ботди. Ижтимоий муаммолар ҳам қайтадан кўтарила бошлади. Натижада ҳукумат урушни давом эттириш учун пулга муҳтожлиги сезилганлиги учун яна эски усулдан фойдаланилди. Бу сафар ҳам Бухоро амираи мазкур чақирикқа ўз пуллари билан жавоб қайтарди. Бухоро амираи 1916 йилнинг декабр ва сентябр ойида 1 миллиондан 2 миллион сўм хайрия қилган [87]. Мана шу хизматлари учун Николай II Амир Олимхонни 1916 йилда “Александр Невский” ордени билан тақдирлаган [2, 24]. Кейинроқ Амир Олимхонга “Александровский” номли орден ҳам олган [89]. Мазкур орден ва кимматбаҳо буюмлар маълум бир максалда эришиш ёки

амирнинг империя учун қилган хизматига “ҳақ” сифатида берилган дейиш мумкин.

Бухоро амири ташқи ва ички сиёсатда деярли мустақил эмас эди. Бу фикрга далили сифатида Бухоро амирининг саёҳатларини келтиришимиз мумкин. Давлат бошқарувини четга суриб саёҳатлар амалга оширилган бўлса демак ё бошқарув йўқ ёки давлат йўқ.

Бухоро амирларининг сафарлари айниқса амир Абдулаҳад даврида кучайган бўлиб, амир Олимхон даврида ҳам давом этган. Мазкур саёҳатларни ташкил этиш учун икки хил сабаб бўлган. Биринчидан, Бухоро амирлари Россия императорининг таклифи билан бирон бир муҳим маросимларда қатнашиш, орден ва мукофотлар билан тақдирлаш ёки муҳим масалаларни муҳокама қилиш учун чақирилган бўлса, иккинчидан, амирларнинг соғлиғини тиклаш ва дам олиш мақсадида Россиянинг ички шаҳарлари айниқса Ялтага уюштирилган саёҳатлардир. Юқорида кўрсатилган сабаблардан иккинчиси жуда ҳам кўп уюштирилган [71].

Юқорида баён этилган саёҳатлар 1913 йилгача деярли тўхтовсиз давом этган. Биринчи жаҳон урушининг бошланишидан сўнг бундай саёҳатлар деярли амалга оширилмаган.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоронинг мустамлака шароитида Туркистон генерал-губернатори билан алоқалари “Туркистон вилоятининг газети” да кенг ёритилган. Газета маълумотларида империя ҳукумати ўзини Бухорога ғамхўр сифатида кўрсатиб Бухорони қарздор сифатида тасвирлайди ва шу ғояни миллий халқ вакилларига сингдиришга интиланган. Россия империяси наздида эса Бухоро рус бўлиши керак деган ғоя бўлиб, ўлкадаги бошқаруви орқали амирни онгида ҳам шу фикрни сингдиришга интиланлар. Шунинг учун ҳам Бухоро амирлари халқаро кучнинг ягона таянчи ва мустақиллик ҳимоячиси бўлган армияни унутдилар. Давлатчилик асослари ҳақидаги тушунчаларга эътиборсизлик билан қарадилар. Натижада мустамлака ҳукуматининг тазйиқи билан иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан империя назоратида бўлиб, уларнинг сиёсий найранглари “яхши” натижа кўрсата бошлаган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. С-Петербург. 1911. С. 32.
2. Рябинский А. Царская Россия и Бухара в эпоху империализма. Историк марксист. 1941. №4. С. 24.
3. Шубинский И.И. Очерки Бухары. Исторический вестник. Историко-литературный журнал. Том XLIX. С-Петербург. 1892. С. 121.
4. Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. Тошкент. 2014. 125-бет.
5. Хакимова К.З. Крестьянство Бухарского эмирата в конце XIX – начале XX в. Ташкент. 1991. С. 6.
6. Холикова Р. Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). Тошкент. 2005. 178-бет.
7. Тухтаметов Т.Г. Русско-Бухарские отношения в конце XIX – начале XX в. победа Бухарской народной революции. Ташкент. 1966. С. 29.
8. История народов Узбекистана. Том 2. Ташкент. 1947. С. 239.
9. “Туркистон вилоятининг газети”. 1870 йил 17-ноябр.
10. “Туркистон вилоятининг газети”. 1870 йил 7-декабр.
11. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 14-апрел.
12. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 15-январ.
13. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 19-июл.
14. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 21-май.
15. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 23-апрел.
16. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 26-июл.
17. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 26-октябр.

18. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 26-январ.
19. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 27-ноябр.
20. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 27-сентябр.
21. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 27-феврал.
22. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 29-декабр.
23. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 7-июл.
24. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 9-август.
25. “Туркистон вилоятининг газети”. 1872 йил 15-декабр.
26. “Туркистон вилоятининг газети”. 1872 йил 28-апрел.
27. “Туркистон вилоятининг газети”. 1872 йил 5-июл.
28. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 10-май.
29. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 19-апрел.
30. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 27-апрел.
31. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 30-декабр.
32. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 30-октябр.
33. “Туркистон вилоятининг газети”. 1874 йил 10-феврал.
34. “Туркистон вилоятининг газети”. 1874 йил 15-апрел.
35. “Туркистон вилоятининг газети”. 1874 йил 16-май.
36. “Туркистон вилоятининг газети”. 1874 йил 30-апрел.
37. “Туркистон вилоятининг газети”. 1874 йил 31-май.
38. “Туркистон вилоятининг газети”. 1875 йил 16-июн.
39. “Туркистон вилоятининг газети”. 1875 йил 27-июн.
40. “Туркистон вилоятининг газети”. 1875 йил 29-январ.
41. “Туркистон вилоятининг газети”. 1876 йил 10-август.
42. “Туркистон вилоятининг газети”. 1876 йил 10-март.
43. “Туркистон вилоятининг газети”. 1876 йил 12-январ.
44. “Туркистон вилоятининг газети”. 1876 йил 16-феврал.
45. “Туркистон вилоятининг газети”. 1877 йил 11-апрел.
46. “Туркистон вилоятининг газети”. 1877 йил 12-декабр.
47. “Туркистон вилоятининг газети”. 1877 йил 15-сентябр.
48. “Туркистон вилоятининг газети”. 1877 йил 18-август.
49. “Туркистон вилоятининг газети”. 1877 йил 25-ноябр.
50. “Туркистон вилоятининг газети”. 1877 йил 2-июл.
51. “Туркистон вилоятининг газети”. 1877 йил 2-сентябр.
52. “Туркистон вилоятининг газети”. 1877 йил 4-апрел.
53. “Туркистон вилоятининг газети”. 1878 йил 14-декабр.
54. “Туркистон вилоятининг газети”. 1878 йил 29-апрел.
55. “Туркистон вилоятининг газети”. 1879 йил 10-апрел.
56. “Туркистон вилоятининг газети”. 1879 йил 22-декабр.
57. “Туркистон вилоятининг газети”. 1880 йил 14-март.
58. “Туркистон вилоятининг газети”. 1881 йил 14-феврал.
59. “Туркистон вилоятининг газети”. 1882 йил 25-октябр.
60. “Туркистон вилоятининг газети”. 1883 йил 1-декабр.
61. “Туркистон вилоятининг газети”. 1883 йил 28-март.
62. “Туркистон вилоятининг газети”. 1885-йил 16-ноябр.
63. “Туркистон вилоятининг газети”. 1885-йил 30-ноябр.
64. “Туркистон вилоятининг газети”. 1886-йил 11-январ.
65. “Туркистон вилоятининг газети”. 1886-йил 18-октябр.
66. “Туркистон вилоятининг газети”. 1886-йил 22-март.
67. “Туркистон вилоятининг газети”. 1886-йил 25-январ.

68. “Туркистон вилоятининг газети”. 1890 йил 7-июл.
69. “Туркистон вилоятининг газети”. 1893 йил 23-январ.
70. “Туркистон вилоятининг газети”. 1893 йил 27-феврал.
71. “Туркистон вилоятининг газети”. 1893 йил 3-феврал.
72. “Туркистон вилоятининг газети”. 1894 йил 21-декабр.
73. “Туркистон вилоятининг газети”. 1895 йил 11-январ.
74. “Туркистон вилоятининг газети”. 1895 йил 9-август.
75. “Туркистон вилоятининг газети”. 1898 йил 15-июн.
76. “Туркистон вилоятининг газети”. 1898 йил 7-сентябр.
77. “Туркистон вилоятининг газети”. 1902 йил 12-март.
78. “Туркистон вилоятининг газети”. 1904 йил 11-декабр.
79. “Туркистон вилоятининг газети”. 1904 йил 20-феврал.
80. “Туркистон вилоятининг газети”. 1904 йил 22-апрел.
81. “Туркистон вилоятининг газети”. 1905 йил 1-январ.
82. “Туркистон вилоятининг газети”. 1905 йил 25-июн.
83. “Туркистон вилоятининг газети”. 1905 йил 29-январ.
84. “Туркистон вилоятининг газети”. 1913 йил 11-сентябр.
85. “Туркистон вилоятининг газети”. 1913 йил 14-сентябр.
86. “Туркистон вилоятининг газети”. 1914 йил 13-ноябр.
87. “Туркистон вилоятининг газети”. 1916 йил 1-январ; ўша газета. 1916 йил 14-сентябр.
88. Бухорои шарифнинг раияларининг фарзандлари руссия забони ҳам хатларини ўрганмаги учун Бухоро шаҳрида барпо бўладурғон мактабхона хусусида. “Туркистон вилоятининг газети”. 1894 йил 3-сентябр.
89. Высочайшая награда эмиру Бухарскому. “Туркистон вилоятининг газети”. 1916 йил 18-сентябр.
90. Китоб билан Шаҳрисабзни олғон хабари. “Туркистон вилоятининг газети”. 1870 йил 24-сентябр.
91. Самарқанд шаҳридан келган хабар. “Туркистон вилоятининг газети”. 1876 йил 10-август.
92. Туркистон генерал губернаторининг фармойиши. Туркистон вилоятининг газети. 1886-йил 7-март.
93. Уструвий тўрани Бухороға қилғон сафари тўғрисида. “Туркистон вилоятининг газети”. 1871 йил 26-июл.
94. Фармойиши олий. “Туркистон вилоятининг газети”. 1896 йил 15-март.
95. Фармойиши олийлар. “Туркистон вилоятининг газети”. 1894 йил 26-август.